

Алла Швець

Із секретів «сімейного огнища» Івана Франка: мемуарні одкровення Марії Грінченко

Уперше публікуємо без купюр спогади Марії Грінченко про Івана Франка та про його «сімейне вогнище», написані 1921 р. Ці мемуари зіткано з безпосередніх вражень про Франка та його сім'ю на основі зустрічей з письменником у Львові 1904 р. та Києві 1909 р. Спогади про Франка – цінне джерело для створення фундаментальної, об'єктивної наукової біографії письменника.

Ключові слова: біографія, психологізм, спогади, коментарі.

Alla Shvets.

From the Secrets of «Domestic Hearth» of Ivan Franko: Memoir Revelations by Maria Grinchenko

The unedited memoirs by Maria Grinchenko about Ivan Franko and his «domestic hearth», written in 1921 are published for the first time. These memoirs are woven of the direct impressions about Franko and his family on the basis of meetings with the writer in Lviv in 1904 and Kyiv in 1909. Flashbacks about Franko are a valuable source for creating fundamental, objective scientific biography of the writer.

Keywords: biography, psychology, flashbacks, comments.

Сучасна франкознавча біографістика, найактуальнішим завданням для якої стало сьогодні створення фундаментальної, науково-об'єктивної та повної біографії Івана Франка, значною мірою заснована не лише на документальних фактах та архівних життєписних документах письменника, удоступненому нарешті епістолярному матеріалі та художній творчості, а й на величезній мемуарній традиції. Усе це дає змогу реконструювати

з одного боку віхи складного життєпису Франка, його творчий й людський портрет, осмислити його світоглядні шукання, внутрішньо-психологічні колізії й духовні боріння, власне, усе те, що зветься долею людською, а з іншого боку – відобразити дух часу, соціально-політичне і культурно-естетичне тло, на якому розгорталися інтерперсональні взаємини інших митців, зокрема й не менш цікаві сторінки їхнього інтимного життя.

Як своєрідне метажанрове утворення, яке містить елементи історичної прози, автобіографічного, науково-біографічного чи документально-історичного нарису, мемуари здебільшого засновані на суб'єктивній оцінці оповідача – очевидця подій, який хоч і без фактографічної точності, проте з документальною достовірністю й часто з глибокою емоційністю описує певні події з життя відомої постаті, нерідко співвідносячи їх з власним досвідом та інтерпретуючи відповідно до обставин і ситуацій доби. Власне, суб'єктивна призма мемуарної літератури, домінантне особистісне начало автора-оповідача, робить цей документальний жанр живим документом епохи, коли описане набуває рис не лише констатованого біографічного факту, а перципіюється як пережите, осмислене, вистраждане, глибоко запале в душу. Саме фрагментарність мемуарів, акцент на якійсь одній події чи деталі біографії вказує на сугестивність та особливу значущість цього моменту, який через певний проміжок часу ретранслює пам'ять оповідача, і який, без сумніву, мусів зачепити автора за живе.

Мемуарна франкіана, представлена кількома збірниками спогадів про письменника та поодинокими публікаціями в періодиці, тематично диференціюється на згадки сучасників про найбільш значущі хронологічні віхи Франкового життєпису: його дитячі та шкільні роки, студентський період, драматичні арештантські події, любовну біографію, громадську-політичну діяльність, заробітчанські поневіряння «в наймах у сусідів», видавничу історію творів, віденський період життя, складні стосунки з оточенням, зрештою про найтрагічніший етап у Фран-

ковому житті – час його фізичної і психічної недуги, останніх смеркальних днів митця.

Саме ці надзвичайно живі й емоційні свідчення сучасників, які хоч і поступаються фактографічній точності документа, є неоціненним феноменом людської пам'яті, що закарбували тремтливі моменти духовної близькості з митцем, історію дружніх контактів і насолоду від живого спілкування з Франком. У полі зору мемуаристів – цікаво підмічені деталі письменникової зовнішності, вдачі, поведінки, його захоплень, людських пристрастей та звичок, стилю, дрес-коду, манери мовлення, тобто усе те, з чого постає реальний людський образ Франка.

Окрему групу мемуарів складають спогади сучасників про подружнє життя Івана Франка. Біографія кожної відомої особистості, без сумніву, не обходиться без її інтимної складової – стосунки з жінками, позашлюбні романи, сімейне життя. І хоча таємниця кожного, навіть пересічного подружжя, річ надзвичайно сокровенна й делікатна, з етичного боку мало придатна для об'єктивної сторонньої оцінки чи інтерпретації, матримоніальний досвід Франка, його подружнє життя – тема не така вже й табуована у франкознавчій мемуаристиці. Про складні перипетії сімейного життя Франка дізнаємося хоч би уже й з приватного епістолярію самого письменника, особливо відвертого наприкінці 1890-х рр. – початку 1900 рр., як-от резонансного з погляду інтимної біографістики листа до А. Кримського (від 26 серпня 1898 р.), гірких, пройнятих розпукою, епістол до родича Є. Трегубова (1901 р.) з наріканнями на дружину та нестерпність сімейного життя. Зрештою, Франкова публічність, часті візити знайомих, які мали змогу безпосередньо спостерігати обставини домашнього побуту та сімейної атмосфери, значною мірою дають змогу зазирнути за лаштунки життєвої драми, в яку обернулися родинні стосунки для кожного з цього подружжя.

Мемуарні записи, які так чи так торкаються теми Франкового подружжя, хибують доволі суб'єктивними оцінками-

характеристиками, нерідко в них Франкові відводиться роль жертви сімейної трагедії, натомість Ольгу Франко звинувачено у її неспроможності як дружини задовольнити життєвий триб чоловіка, забезпечивши йому побутовий й духовний комфорт. Співчутливими конотаціями та глорифікацією складної подружньої ролі Ольги як дружини геніального письменника, сповнені хіба що спогади її сестри Антоніни Трегубової: «<...> Франко був поетом, і вершка своєї слави він досяг не без допомоги своєї дружини, жінки дуже інтелігентної, ласкавої, м'якої характером». Натомість причиною особистої трагедії Ольги її сестра вважає неприхильне ставлення до неї галичан, які так і ніколи не прийняли її як свою¹.

Григорій Величко якраз зауважив, що єдиною «провиною» Ольги була її непристосованість до життя в Галичині й те, що «вона вийшла заміж за Франка в чужі для неї, мізерні галицькі обставини. Сама вона була добра, чула до людського горя, досить поступова, але непрактична в житті, не навчена до біди, не підготована до того, щоб великій людині влаштувати безтурботне життя»².

Сповнені драматизму сторінки спогадів М. Мочульського і К. Гриневичевої, які описують останній кризовий період Франкового подружжя, для якого фатальною стала недуга і Франка, і його дружини³.

Родинні спогади дітей, навпаки, пройняті адорацією материнської любові і турботи. Ніжний респект матері присутній у найменших деталях спогадів. Дитяча пам'ять закарбувала і смачну мамину кухню, і щасливе сімейне дозвілля⁴, допомогу

¹ Трегубова А. Децо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Л., 1997. – С. 158.

² Величко Г. Спомини про Івана Франка // Там само. – С. 290–291.

³ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Там само. – С. 384; Гриневичева К. Зустрічі з поетом // Там само. – С. 153.

⁴ Франко П. Спогади про батька // Там само. – С. 453–454.

матері у підготовці кореспонденцій та книжкових розсилок батька⁵. Особливим ліризмом і родинною ностальгією пронизані спогади про матір Анни Франко. Суб'єктивна призма цих мемуарів хронологічно розділена відтинками життя їх автора: дитячі спогади про непрості стосунки матері й доньки корелюються переосмисленням материнської долі вже дорослою жінкою, прощенням і розумінням її життєвої трагедії⁶.

У фатальності Франкового подружжя одні вбачали нещасливу роль дружини – слобожанської уродженки, яка так і не змогла адаптуватися у виняткових галицьких обставинах, інші подекували про ментальну й психологічну несумісність цього шлюбу, ще інші списували вину сімейної драми на злощасну спадкову недугу Ольги. При цьому абсолютно ігнорувався інший, чоловічий бік проблеми, який впливав із сутності гіпертворчого феномену Франка: і в сімейному житті митець шукав ілюзорний образ свого жіночого ідеалу, фантом якого переслідував його усе життя. На думку Ірени Книш, «трагедією Франка було те, що він визнавав подружжя найвищою й найгіднішою формою, а вслід за тим не могла йому дати вдоволення ні так звана вільна любов, ні подружжя без любови. Бо сам він любив всеціло: не тільки розумом, не тільки змислами, але й серцем, і цим останнім належить він до винятків»⁷.

Очевидно, мала рацію Олена Пчілка, котра ще задовго до Франкового одруження намагалася розвіяти будь-які матримоніальні ілюзії свого приятеля. Основний меседж турботливої адресантки був таким: «довге заживання і ясного щастя родинного неможливо для людини ідейної без сполучення того щастя з життям *духовним*, ідейним» (лист від грудня 1885 р.)⁸. Не без натяку на Франкову ситуацію, його особливу конституцію

⁵ Франко Т. Мої спогади про батька // Там само. – С. 461.

⁶ Ключко-Франко А. Іван Франко та його родина // Там само.

⁷ Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – С.136.

⁸ ІЛ. – Ф. 3. – № 1603. – С. 795.

творчої особистості, Пчілка скептично ставилася до можливості осягнення справжньої гармонії в шлюбі для творчої людини, сімейні очікування якої засновані здебільшого на ефемерних сподіваннях та витворених власною уявою нереалістичних моделях ідеального подружжя: «Дісгармонія ж ся так часто випадає, як навмисне, на долю людей найбільше ідейних! Коли б же то доля стала ласкавійша до них і не ошукувала їх, а давала б, власне те, чого вони шукають і що думають, що знайшли, – коли б не кидала їм з реготом, через який час, – розвінчаний справжній образ того, що було *створено їх фантазією*» (С. 796).

Ще один власне жіночий погляд на проблему Франкового подружжя містять неопубліковані досі розлогі мемуари Марії Миколаївни Грінченко (дівооче прізвище – Гладиліна; псевдонім – Загірня; 1863–1928) – української письменниці, педагога, громадської діячки, дружини Б. Грінченка – «Спогади про Івана Франка та про його семейове огнище» (автограф зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського під шифром І, 32659). Вперше, значно скоротивши, їх надрукував О. Дей під назвою «Про Івана Франка» у виданні: Іван Франко у спогадах сучасників. Кн. 2 / Упоряд., передмова та прим. О.І. Дея. – Львів: Каменяр, 1972. – С. 207–210, у примітці зазначивши: «в цьому виданні друкуємо уривки, що стосуються особи самого І. Франка» (С. 323). Методом купюрування при публікації цих матеріалів скористалася й сучасна дослідниця творчості Марії Грінченко (Загірньої) Людмила Нежива, умістивши їх під назвою «Спогади про Івана Франка та про його семейне вогнище» у збірнику мемуарів⁹.

Можна лише здогадуватися, чому майже дев'яносто років від часу написання ці матеріали жодного разу не публікувалися у повному варіанті. Авторка цих спогадів зачіпає найсокровенніше і найболючіше питання матримоніального життя письмен-

⁹ Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л.Л. – Луганськ: Видавництво «Шлях», 1999. – С. 103–107.

ника, часто вдаючись до суб'єктивних оцінок, не оминаючи опису драстичних сцен та не завжди коректних з етичного боку фактів про сімейні будні Франка.

Наважуємося публікувати ці матеріали у повному обсязі вперше з огляду на те, що це також одна із сторінок особистісного життєпису митця, з якої давно вже знято дослідницьке табу. Не претендуючи на наукову об'єктивність, фактографічну точність та подекуди на морально-етичну виваженість, ці мемуари, написані з властивим для Загірньої письменницьким хистом, перейняті її особистісними враженнями та емоціями, водночас цінні своєю документальною основою, яка додає чимало біографічних, внутрішньо-психологічних деталей до осмилення останнього десятиліття Франкового життя.

Хронологічно та за характером авторської суб'єктивності мемуари Марії Грінченко умовно розділені на дві часові площини: перша – це фрагменти різних біографічних віх Франка, ретроспективно відтворені на підставі спогадів та розповідей інших сучасників; у них не виявлено авторського ставлення та особистісного враження від описуваних подій, поданих з вторинних, опосередкованих джерел інформації. Тут застосовано здебільшого констатуючий принцип подачі фактографічного матеріалу, переломлений через суб'єктивну призму сучасників-приятелів Франка, їхню оцінку подій та окремих моментів письменникової біографії. Джерелом мемуарних нотаток у спогадах Марії Грінченко були свідчення Христини Алчевської, Людмили Драгоманової, Юрія Тобілевича, Миколи Вороного, Бориса Грінченка, Василя Доманицького.

На ступінь автентичності мемуарного матеріалу з вказівкою іноді на вторинне фактографічне джерело стилістично вказують словосполучення: «на Україні знали», «чула ще я», «на Україні стало відомо», «частіше стали говорити», «на Україну прилинула звістка», «доводилось мені чути», «дещо розповідали галичане-заложенники», «була чутка», «довідалися ми». З цих спогадів відкриваються сторінки до історії творчої співпраці та

людської дружби Франка і Б. Грінченка, обставини їхньої першої зустрічі у Львові, взаємини письменника з Х. Алчевською, В. Доманицьким, Є. Чикаленком та іншими його сучасниками, історія літературних зв'язків Галичини та Наддніпрянщини.

Друга частина цих мемуарів зіткана з безпосередніх вражень М. Грінченко, особисто пережитого і побаченого під час зустрічей з Франком у Львові 1904 р. та Києві 1909-го і містить чималу дозу авторської суб'єктивності та подекуди емоційних конотацій. У фокус спостережного «жіночого» ока досвідченої у шлюбі М. Грінченко потрапляли іноді найпікантніші деталі родинного життя Франків. Прониклива мемуаристка і спостережлива жінка підмітила і особливості домашнього побуту Франків, заставши навіть Івана Яковича у фартуху за миттям посуду, як педагог-практик обурювалася занадто демократичним способом виховання малих Франчат, детально передала обстановку новозбудованого будинку Франків не лише з погляду інтер'єру, а й естетичного смаку господарів та внутрішньої атмосфери у цьому домі, по-жіночому «оцінила» Франкову дружину, чи не вперше так характеристично подавши її зрілий портрет – стиль одягу, риси зовнішності, манера мовлення, ставлення до чоловіка, гостей, оточення, соціальна поведінка тощо. Особливо цінними у спогадах є деталі до творчої біографії Франка, які прояснюють генезу і процес підготовки деяких праць письменника, як-от поезії «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...», видання «Адам Міцкевич. Wielka Utrata», видання творів Шевченка, «Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Зворушливо описала М. Грінченко останнє перебування хворого й безпомічного Франка в Києві 1909 р.

Специфічний мемуарний стиль Грінченкової наближений до мемуарної прози зі своїм внутрішнім подієво-психологічним сюжетом, авторськими коментарями, інколи надмірною психологізацією суб'єктів спогадів, наприклад, акцентування певних душевних станів чи портретних деталей (у Франка «завсігди очі були сумні, отакі, як на портретах», «завсігди якийсь тихий

смуток повивав його»; в Ольги «очі були темні і такі дивні, що, як глянула вона на мене, то наче спаралізувала мене»).

Вдаючись до занадто відвертого оприявлення особливостей сімейного укладу Франків, як-от акцентування на окремих елементах побуту, смаку та стилю господині, її зовнішності, М. Грінченко мимоволі ігнорує при цьому факт індивідуальної сімейної субкультури, витворений носіями тієї чи тієї сім'ї, як чинника домашньої традиції чи звичаєвості. Тож те, що видається дивакуватим для інших, у цій сім'ї може бути нормою, якщо ж це звісно не впливає на гармонійність подружніх взаємин. Тому припустима для мемуарів доза авторської суб'єктивності в цьому випадку заснована на особистісному матримоніальному досвіді М. Грінченко, мотивована особливостями гендерної психології, логікою прискіпливого жіночого аналізу. Враження від побаченого і пережитого у Франковому домі вона корелює та зіставляє з власним ідеалом родини, нерідко узалежнюючись від усталеної поміж сучасниками думки про Франкову дружину. Скажімо, багато чого висловленого у спогадах не вдалося б зауважити чоловічому поглядові.

У фондi збереглося два рукописних варіанти цих спогадів: перший – чернетковий, другий чистовий, переписаний іншою рукою. Подаємо текст спогадів за другим (чистовим) варіантом, зберігаючи усі мовні особливості рукопису та зазначаючи у посторінкових примітках відмінності, які були в чернетковому варіанті. У чернетці здебільшого усі виправлення здійснені чорним чорнилом. Якщо виправлення внесені чорнилом іншого кольору, то про це зазначаємо в примітках.